

**20.YÜZYILIN İLK YARISINDA TÜRKİSTAN'DA YAZI DİLİ: “AYNA
DERGİSİ DİLİ ÖRNEĞİNDE”***

Dilrabo ABDAZİMOVA**

ÖZET

Bu makalede 20.yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da kullanılan yazı dili ve onun gelişme süreci incelenmiştir. Bununla beraber o dönemde yayımlanan Ayna dergisi (11-20 sayılar) üzerinde dil incelemesi yapılmıştır. Ayna dergisi, 20. yüzyılda yetişmiş en büyük idealist ve önde gelen liderlerinden biri Mahmut Hoca Behbudî tarafından yayınlanmıştır. Yazı dilinin gelişimi ve değişimleri, şekil ve anlam bakımından nasıl olduğu ve bu değişimlerin günümüzde Türk lehçelerine nasıl bir etkisi olduğu incelenmiştir. Türklerin tarihten günümüze kadar kullandığı alfabeler ve yazı dilleri üzerindeki değişimler kısaca özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Ayna, Yazı dili, alfabe.

**THE WRITTEN LANGUAGE IN TURKESTAN IN THE 20TH
CENTURY: THE CASE OF “AYNA” MAGAZINE**

ABSTRACT

In Turkestan during the first half of the 20th century, the use and development of the written language was explored in this article. However, published in this period magazine Ayna (11-20 n.) on language analysis was performed. The Ayna magazine has been published by Mahmut Hoca Behbudî, one of the greatest idealists and leading leaders who grew up in the 20th century. How the unwritten language's continuance and change occurred, and its changing shape and evolution to what are now the modern Turic languages, is explored. A brief summary was written regarding the changes in the alphabet and written languages used by Turks in history until today

Key Words: Turkestan, Ayna, Written language, alphabet.

GİRİŞ

Türkistan bölgesi 16.yüzyılın ortalarından itibaren Rus hâkimiyeti altına girmeğe başlayarak 19.yüzyılın sonlarında bu süreç tamamlanmıştır. Bölgeye hâkim olan Rus istilacılarının asıl amacı bölgede kalıcı olabilmek olmuştur. Bu nedenle halkı asimile etme siyasetini yürütmüştür. Öncelikle Rus okullarını açarak Türklerin kültürü ve dilini değiştirmeye yönelik projeler hazırlamışlardır. Bunu başarabilmek için de usulce adım atmışlardır. Bir yandan da Gaspıralı dilde birlik fikrini ortaya atarak ortak bir Türk yazı dili oluşturmak için çalışmalar yürütmüştür. Bu fikre karşı olanlar da Rus misyonerleri olmuştur. Ortak bir Türk dili yerine, her bir boy için boy lehçesinin ana dil olarak kabul ettirilmesi gerektiği fikrini ortaya atmışlar ve bir başarıda elde edilmişlerdir. Bir yandan da Ostroumov, “Türkistan Vilayetinin Gazeti”ni çıkarmış 1883'ten 1917'ye kadar bu gazeteyle şehir ağzına dayanan Özbek Türkçesini yazı dil hâline getirmeye çalışmıştır (Toker, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/258101>).

* III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 131-134 s. yayımlanmıştır. Bakü/Azerbaycan, 25-27 Mayıs 2016.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları ABD doktora öğrencisi, E-posta: dilrubarustam@gmail.com

Aynı yazı dilini kullanan, sadece ağız dilleri farklı olan bu bölgedeki boyları parçalamak için, Kazakçılık, Özbekçilik, Türkmencilik, Kırgızçılık terimlerini yaygınlaştırarak bu birliği bozmaya çalışmışlardır. Böylece Türk boylarının kendi aralarında konuştuğu ağız dil özelliklerine göre ayrı ayrı alfabeler hazırlatarak yazı dili oluşturmuşlardır.

1. Türkistan'da Yazı Dili

Türkçe yazı dili, 20. yüzyıla kadar sadece Çağatayca ve Osmanlıca olarak iki farklı şekilde kullanılmıştır. Çağatay yazı dili Rus Bolşeviklerinin Batı Türkistan'ı ele geçirmesine kadar (1924) ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. 1924'den sonra Rusların girişiyle Batı Türkistan'da bulunan Türklerin kendi ağızlarına göre bir yazı dilleri oluşturulmuştur. Günümüzde Türkçenin 21 farklı yazı dili bulunmaktadır. (Volkan Coşkun, 2000: 7).

Bu yazı dillerinden ise farklı edebi kollarda kitaplar ve dergi gazeteler yayınlanmıştır. Yazı dilleri birbirinden ayrılırken farklı telaffuz ve gramer şekilleri farklı anlam ve ekler olarak geliştirilmiştir. Eski kültürün dil bakımından özellikleri değişmiş veya tamamen yeni özellikler gelişmiştir. Bu sebepten Sovyet Rusya döneminde halk edebiyatı çalışmaları ilerlemiş, tarihi metin ve araştırmalar çok sönük kalmıştır. Yazı dilinin değişimlerinden bir yolu da her Türk lehçesi için ortak kullanılan dil özellikleri üzerinde farklılıklar ortaya konulmuştur.

Bu farklılıklar sonucunda Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi gibi dillerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rus hâkimiyeti bu Türk boylarından konuştu ağızlarda kitaplar yazmasını, dergi ve gazete çıkartmalarını istemişlerdir. (Ercilasun, Türk Kültürü Dergisi, S, 332, s, 705).

Ayna dergisi de bu dönemde yayımlanmaya başlamış olan dergilerden bir örnektir.

2. Türklerin Kullandıkları Alfabeler ve Değiştirilmeleri

Türkler tarihte genel olarak Orhun, Uygur, Arap ve Latin alfabesini kullanmışlardır. Yedinci asırdan beri metinleri takip edilebilen Orhun Alfabesi ilk Türk alfabesi olmuştur. Bu alfabe ile yazılmış ilk hacimli metinler sekizinci asrın birinci yarısında Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk adına dikilen abidelerdir. (Kurban, 2013: 1-2).

İkinci Türk alfabesi Uygur alfabesi sekiz ila on beşinci yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Bugün elimizde bu yazı ile yazılmış ve dünyanın çeşitli kütüphanelerine dağılmış binlerce yapraklık muhtelif metinler vardır.

Türklerin kullandığı üçüncü büyük alfabe Arap harflerine dayanan Türk alfabesidir. Türklerin Müslüman olmalarıyla kullanılmaya başlanan Arap alfabesi on asır bütün Türk dünyasında geçerli olmuştur. İlk iki alfabe bugün artık tarihi Türk alfabeleridir. Bugünkü Türk dünyasında yaygın olarak üç alfabe kullanılmaktadır; Latin, Arap ve Kiril alfabeleri. (Kurban, 2013: 1-2).

20.yüzyılın başlarına kadar Türklerin kullandıkları Arap alfabesini 1920-1930 yıllarında Latin alfabesine değiştirmişlerdir. Nedeni de bu alfabenin Türk diline uymadığı daha sonraları ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda, eğitim öğretim yaygınlaşmaya başlayınca, Arap yazısının çocuklara öğretilmesinde zorluklar olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yazıda gazete hazırlamanın zorluğu, dizgi işlerinin çok geciktiği fark edilmiştir. (Kurban, 2013: 1-2; Musaoğlu, II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, s, 470).

Diğer taraftan da bu sorunları gidermekle beraber Türkler arasında bir dil birliği ortak bir alfabe oluşturmaktı. 1928 yılında ise, Türkiye'nin Latin harflerine geçişi ve bunun Balkanlarda da etkili olması sonucunda, 1930'larda Orta Asya içlerine kadar hemen hemen bütün Türkler aynı alfabeyle kullanıp birbirlerinin yazılarını okuyup, anlama imkânına sahip olmaya başlamışlardır. Ortak alfabe, Türkler arasında lehçe ve ağız farklarını azaltarak, çeşitli Türk toplumlarını birbirlerine yakınlaştıracak diye umut etmişlerdir. Fakat Bu durum Latin alfabesine geçişi destekleyen ve bu yolda çalışan Türklerle, yine Türklerin Latin alfabesine geçmesi için faaliyet gösteren Rusların amaç ve hedeflerinin birbirinden ne kadar ayrı

oluşunun da bir göstergesi olmuştur. Alfabe değişikliğinin, Rusların tahmin ettiklerinden aksine Türkler arasında ayrılığa değil, birliğe götürdüğü fark etmişler ve baştan beri amaçladıkları Rus Kiril alfabesine geçişi daha da hızlandırmıştır.(Aslan, (2009), s.362-363). Böylece bu değişim uzun sürmeden Ruslar 1937-1940 yıllarında Batı Türkistan'daki Türklerle zorla Rus-Kiril harflerine dayalı her boyun ağız özelliklerine göre yirmi farklı alfabe oluşturmuşlardı. (Musaoğlu, II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, s, 470) Başka alfabeye geçmek bir yana her ağız lehçesini ayrı ayrı alfabe oluşturmakla beraber ses bilgisi üzerinde de değişiklik yapılmıştır. Aynı alfabe olmasına rağmen ortaya çıkan farklı farklı yazı dilleri bir birinden tamamen farklı olarak ortaya çıkmıştır. Örn: Özbek Türkçesindeki ince ünlüler sadece kalın ünlü ile yazılmaktadır (i,ı-i, ə,a-a, ö,o-o, ü,u-u) Bu eksiklik günümüze kadar devam etmektedir.

Türk dünyasında bugün üç ayrı kökene dayalı 27 farklı alfabe kullanılmaktadır: Latin alfabesi, Arap harflerine dayalı alfabeler, Rus-Kiril harflerine dayalı alfabeler.

3. Ayna Dergisi

Ayna dergisi Türkistan'daki Cedit Hareketi liderlerinden Mahmut Hoca Behbudî baş yazarlığında 1913-15 yıllar arasında yayımlanmıştır. İlk zamanlarda haftalık daha sonra 15 günde bir yayımlanmıştır. Dergi Arap alfabesiyle ağırlıklı olarak Özbek Türkçesi ile yazılmıştır. Ayna dergisinde kullanılan alfabeler şunlardır; ا, ب, پ, ت, ث, ج, چ, ح, خ, د, ذ, ر, ز, ی, ه, ه, ن, و, م, ل, ک, گ, ق, ف, ع, غ, ظ, ط, ض, ص, ش, س, ژ, ء.

Dergide kullanılan alfabe Çağatay Türkçesi alfabesiyle aynıdır. Ama *sin* ve *nazar* ñ “س، نڭ” harfleri bazı kelimelerde işbu şekilde verilmiştir: “س، نڭ”; [سمرقند], [ایلیس].

[نڭ], bazen de bu şekilde [نڭ].

Yazı dili olarak incelediğimiz Ayna dergisinin dili Özbek Türkçesinin ağızlardan birinde yayımlanmıştır. Dergide zaman zaman Farsça makaleler de yayımlanmıştır. Ayrıca Türkçe yazılan yazılarda Farsça ve Arapça kelimeler de yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlarla beraber yazı başlıkları bazen hem Türkçe hem Rusça olarak, yazı sonunda devamı olan yazılarda “*devamı var*” diye Türkçe hem Farsçada yazılmıştır.

Yazı dili, bir dilin lehçe veya ağızlarından biri üzerine kurulup, eğitim öğretim hayatında, eserlerde, dergilerde ve tamamen yazıda kullandığı zaman belli bir kurallar üzerinde durulacaktır. Yazı dilinin kendine has böyle kuralları varken dergide bu yazım kurallarına uyulmamış olmasıdır. Çünkü bu yazı dili o dönemde henüz yaygınlaşmamıştı. Dergide kullanılan bazı sözcüklerin iki çeşit imla ile yazıldığı durumlar da mevcuttur. Örneğin, için sözcüğü *üçün* hem *éçün* şeklinde, edip sözcüğü *édub* hem *étib*, *aħirineçe-aħirigeçe* şeklinde yazılmıştır ve buna benzer çeşitli imla ile yazılan sözcükler çoktur.

Bundan ayrı birçok yanlışlıklara yol verilmiştir. Örnek olarak şunları gösterebiliriz: Günümüzde konuşmalarımızda Rusça kelimeler kullandığımız gibi, Rusça kelimelerin dilimize karışması bu dönemlerden başlayarak görülmektedir. Dergide kullanılan Rusça veya başkada yabancı kelimeler nasıl duyulmuşsa o halde yazılmıştır. Dergideki yazılışa göre: Ostramof, orijinal hali ise Ostramov.

Bir yazıda farklı ikinci yazıda farklı olarak yazılan kelimeler: “*Drednot*¹” (*dal, re, he, dal,nun,vav ve ta ile yazılmıştır*), başka yazıda da “*Dredna 'ot*” yani (*dal,re,ya,dal, nun, elif, hemze,vav ve te ile yazılmıştır*), yine diğer bir yazıda ise “*Drednat*” (*dal, re, ya, dal, nun, elif ve te*). Bu örnekler derginin farklı farklı 3 sayısından alınıp, bu üç sayıda aynı kelimenin farklı farklı yazıldığını görmekteyiz. Birisi “e” ile diğeri kapalı “é” ile, birisinde hemze yazılmış diğeri hemze’siz, peltek “t” ile normal “t” ile yazılmıştır.

¹ Drednot, 1907 yılda denize indirilen İngiliz gemisinin adıdır. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngilizlere sipariş edilip, parası ödendiği halde alamadığı iki savaş gemisi “Reşadiye” ve “Sultan Osman” drednotları.

Dergide vav-ı madule bulunan bazı Farsça kelimeler “hvāca” şeklinde yazılmıştır bazen de “hoca” şeklinde yani vav-ı madulesiz yazılmıştır.

[سلطان لریشک] ve [جناب لریشک] bu kelimelerde *leriniñ* eklerindeki –i- birisinde bitişik, birinde de ayrı yazılmıştır.

Arapça tamlama şeklinde olan özel isimler yazılırken bazıları tamlama şeklinde bazıları tamlanmayan şekilde yazılmıştır.

Günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılan kelimeler bu dergisinde de sık sık kullanılmıştır. Ama günümüzde Özbek Türkçesine bu kelimelerin benzeri olarak Rusça kelimeler de geçmiştir. Örneğin, *taklit –parodiya*. Ayrıca bu kelimeler Rusçadan orijinal hali ile geçmiştir. Bundan ayrı *meşgul, teftiş, şikayet* ve buna benzer kelimeler yerine Özbek Türkçesinde *band, arz ve tekshirish* veya *tekshiruv* gibib sözcükler kullanılmaktadır.

Ayrıca dergide kullanılan fen, devlet şehir isimleri iki çeşitte de yazılmıştır. Örneğin, Kimya-*himiya*, Hitay-Çin gibi. O dönemde Almanya’ya Almanya olarak kullanılmış, ama Rusların etkisi nedeniyle günümüzde Almanya değil *Germanya* olarak kullanılmaktadır.

SONUÇ

Türkistan bölgesinde etkin olarak kullanılan Türkçenin zamanla uygulanan politikalar sonucu çok hızlı değişime uğramış ve aynı coğrafyada yaşayan insanlar birbirleriyle 100 yıl geçmesine rağmen iletişimde ciddi sıkıntılar yaşamaktalar. Bunların yanı sıra diğer dillerden dilimize geçen yabancı kelimelerin olduğu gibi kabul edilmesi Türkçe karşılıklarının üretilmemesi sonucu da bu kopukluklar ortaya çıkmıştır.

Yazı dilinin kendine has kuralları varken maalesef bu derginin dili belli bir kurallara uyarak yazılmamış olmasıdır. Ayna dergisinde kullanılan ekler çoğunlukla ağız özelliklerini taşımaktadır. Derginin dilinde hem yazı dili özellikleri hem de ağız özellikleri bulunmaktadır. Yeni yazı diline geçiş dönemi olduğu için yazıda ağız özelliklerinden kurtulamamıştır. Bunun nedeni de yukarıda bahsettiğimiz gibi Rusların yürüttüğü dil politikası sonucunda oluşmuştur.

KAYNAKÇA

ASLAN, Betül, (2009), Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak “Birleştirilmiş Türk Alfabesi”nden “Rus Kiril” Alfabesine Geçirilmesi, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum.

BEHBUDÎ, Mahmut Hoca, (1914), *Ayna*, S. 11-20, Ocak, Şubat, Mart, Semerkant.

COŞKUN, Volkan, (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1990), “Türk Dünyasında Alfabe, İmlâ, Yazı Dili”, *Türk Kültürü*, S. 332, s. 705-713.

MUSAOĞLU, Nezih, (2009), Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2009 Cilt 11 Sayı 1, s.261-273.

Roy, Olivier, (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Metis Yayınları, İstanbul.

KURBAN, Vefa (2013), (<http://www.arastiralim.net/ilk/ingiltereden-iki-savas-gemisi-alacakliyiz.html>). Erişim tarihi (15.03.2016)

TOKER, Mustafa, “İsmail Gaspıralı Ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/258101> (29/10/2018)